

ГОРОДОЦЬКИЙ МУЗЕЙ ЯК ОСЕРЕДОК НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ

В статті досліджується історія створення та діяльність Городоцького музею як установи з вивчення історії та культури Волинського краю. Автор розглядає формування музейної експозиції, детально зупиняючись на археологічних розкопках і запроваджених Ф.Штейнгелем «екскурсії». Проаналізовано вклад засновника музею Ф. Штейнгеля у розвиток археології, зоології, метеорології, музейної справи. Виявлено використання музейних фондів М. Біляшівським, Я. Яроцьким, В. Мошковим, П. Тутковським, І. Абрамовим та іншими українськими вченими.

Ключові слова: *Городоцький музей, Федір Штейнгель, Микола Біляшівський, археологічні розкопки, екскурсії, фонограф, Інститут рукопису, Волинь.*

Історії відомо немало випадків, коли вклад у науку робили не професійні вчені, а люди, котрі цікавилися певною галуззю знань, але не були дипломованими фахівцями. Серед них почесне місце займає барон Федір Рудольфович Штейнгель.

Освіту Федір здобував спочатку в II-й Київській гімназії, потім в Університеті Св. Володимира і Варшавському університеті — на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Маючи великий потяг до знань, навчання він не закінчив через хворобу та смерть близьких людей. У Польщі барон близько зійшовся з майбутнім істориком та археологом Миколою Федотовичем Біляшівським. Вони познайомилися ще в дитинстві у церкві, де священиком був батько Миколи.

В студентські роки у молодих людей виникла ідея створити в маєтку Штейнгеля музей історії Волинського краю. Усі наукові установи, що були відкриті тут в цей період, обмежувалися Давньосховищем в м. Володимир-Волинському при Володимирському православному братстві, а також відкритим 15 травня 1893 р. Житомирським давньосховищем, яке з січня 1894 р. було підпорядковане щойно відкритому Волинському церковно-археологічному товариству¹. Музей барона Штейнгеля став першим на Волині світським музеєм з вивчення природи, історії та етнографії краю.

У автобіографії, написаній у 1923 р., Микола Біляшівський так згадував про цю подію: «Я порадив Федору Рудольфовичу закласти ще й музей, присвяченій Волинській губернії... Федір Рудольфович охоче згодився. Я був дуже радий

* *Ірина Кузьміна* — аспірантка Інституту історії України НАН України.

¹ *Беляшевский Н.* Библиография. Вольнский историко-археологический сборник. Вып. 1. Издание распорядительного комитета Вольнского Церковно-Археологического Общества. Почаев-Житомир. 1896 г. // Киевская старина. — 1896. — Т. LV. — С. 54, 55.

взятись за таке діло, бо архівна справа не так мене цікавила як матеріальна культура взагалі. З великою приємністю згадую ті вечері, коли ми обмірковували будучу роботу. Програм музею взяли широкий: він мусив поділятися на — природничий і культурно-історичний відділи. В останній крім, антропології, археології, історії, етнографії, входили архів, бібліотека по Волині і фотографії.

Коли це було вирішено, я ще зімою почав добувати матеріали, обходив всі крамнички букиністів і таки знаходив часом дуже цікаві видання що до Волині. На меті було таке закласти в музеї історико-географічний архів: для кожної місцевості — міста, села, містечка, заводиться окрема папка, куди й збирається різноманітний матеріал: акти, малюнки, фотографії, мапи і т. д. Для сього відділу мої шукання у букиністів дали чимало.

Влітку я побував в Городку, для музею було одведена частина одного з флігелів цієї дуже цікавої садиби, що лежить на острові і де колись був монастир, в будинку якого й жив Ф.Р. Штейнгель. Того-ж літа я мандрував по Волині, робив разом з Штейнгелем розкопки, чимало фотографував — основа для музею була покладена.

З того часу, на протязі кількох років я що-літа, а той й зімою бував в Городку й займався музеєм. Ось коротенька історія цього музею, який поміг мені познайомитись практично з музейною справою. В Варшаві я познайомився з полк. Мошковим, який був захоплений, правда як аматор етнографією, переважно фольклором. Я й його притягнув до музею. Потім до Варшави переїхав Мотвіїв — поучителем гімназії, що склав програм по географії для Одеського археологічного з'їзду — притяг й його. Стало більш робітників, музей став швидко поповнюватись»². *

Таким чином, саме дружба з Миколою Біляшівським виявилася відправною точкою, яка призвела до створення такої унікальної установи на Волинській землі. Обидва молоді і пройняті щирою любов'ю до рідної землі, вони прагнули принести якомога більше користі в тій справі, яку знали і любили.

У особистому фондї Ф. Штейнгеля в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається чернетка, написана 1896 р., у якій він виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів той буде складатися, хто в ньому працюватиме³. Вона починається з пояснення, звідки виникла ідея створення такого закладу: «Живучи з дитячих років у маєтку Городок Ровенського повіту Волинської губернії, я цілком зріднився з цією місцевістю і її народом, внаслідок цього інтереси цього краю стали мені близькими. Цікавлячись оточуючими мене явищами життя і природи, а також минулим Волині, я дивувався як мало можна знайти даних як у літературі, так і в різноманітних музеях, що стосується Волині, її історії, етнографії, природничої історії та ін. Між тим навіть недосвідчене око моє не могло не бачити, що в науковому відношенні Волинь являє собою надзвичайно цікаву область. Спочатку мені спало на думку

² Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 46–47.

* Текст подається мовою оригіналу.

³ Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 9.

за можливістю збирати дані і колекції, що мають відношення до питань, які мене цікавлять про Волинь, але ця думка не мала ще предметної форми»⁴. Тоді молодий барон звернувся за допомогою до Миколи Біляшівського, який займався археологією та етнографією. Саме він ознайомив Штейнгеля з музеями, що існували в інших місцевостях, з їх програмними документами і цілями існування⁵.

Дослідники життя барона до цього часу не мають одноставної думки: чия ж була ідея створення музею в Городку. Біографи Миколи Біляшівського, які склали його життєпис вже після смерті, приписують цю ідею йому. Але з чернетки Штейнгеля видно, що він цікавився історією краю, але не знав, як дати цим знанням лад. І ось тоді на допомогу міг прийти його давній друг М. Біляшівський. На мою думку, ідею створення музею подав Біляшівський, але Штейнгель швидко підхопив її через те, що йому самому була не байдужа історія Волині. Він любив край в якому виріс і прагнув не лише дослідити його історію, але й зберегти її предметні свідчення для прийдешніх поколінь.

Офіційна назва музею звучала так: «Городецький музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Наголошувалося, що він матиме не аматорський, а науковий характер. З цією метою планувалося завести музейні книги, реєструвати предмети, які будуть надходити. Музей мав складатися з етнографічного, археологічного та зоологічного відділів. Археологічним відділом і частково етнографічним мав опікуватися Микола Біляшівський. Окрім цього, він погодився вести музейні книги. В. Мошков взяв на себе обов'язок постачати етнографічний матеріал. Зоологічний відділ Федір Штейнгель вирішив очолити особисто. Сприяття розвитку цього відділу погодився також А. Биков, спеціаліст-орнітолог, який запропонував свої послуги з складання колекції птахів Волинської губернії⁶.

Відкриття відбулося 25 листопада 1896 р. Музей був побудований і існував виключно на кошти господаря. Розуміючи важливість подібного закладу для наукової громадськості краю, Федір Рудольфович писав: «Хочу відмітити ще одну обставину: хоча музей складає мою власність, але, маючи на увазі, що такий музей згодом може мати взагалі суспільний інтерес, я не бажаю надавати йому характеру приватної власності і хочу вести його як ведуться музеї суспільні, друкуючи щорічно звіти про його діяльність, надаючи можливість в будь-який час користуватися матеріалами, зібраними вченими, хоча б то побажають займатися вивченням їх, і анітрохи не заважати їм в їх діяльності тим, що я є фактично власником музею. На утримання музею і збирання колекцій я вирішив видавати щорічно 600 рублів. У випадку, якщо з часом я не зміг би чи не побажав продовжувати розпочату мною справу чи у випадку, якщо після смерті моєї не знайшлося в родині моїй кого-небудь, хто виявить бажання продовжити цю справу, усю колекцію і все, що відноситься до музею повинно бути передано даром одній з суспільних установ Житомира чи Києва»⁷.

⁴ Там само, арк. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 1 зв., 2, 2зв.

⁷ Там само, арк. 2 зв.–3.

У 1896 р. у пресі було опубліковано «Звернення до населення Волині» щодо сприяння у поповненні експонатів Городоцького музею. Місцеві селяни почали приносити до музею предмети старовини і побуту. Не залишилися осторонь і представники аристократії: баронеса Н. Врангель, граф Б. Толстой, землевласники А. Калтенберг та О. Читиркіна поповнили музей цікавими колекціями матеріальної і духовної культури⁸.

Велика частина матеріалу надходила в музей завдяки археологічним розкопкам і так званим екскурсіям, які систематично організовувалися й проводилися під керівництвом Ф. Штейнгеля. Тому варто розглянути їх більш детально.

У липні–серпні 1897 р. було здійснено розкопки курганів у чотирьох могильниках періоду VII–IX ст. на лівому березі р. Устя⁹. В цьому ж році досліджено розкопаний раніше біля села Великого Олексина Рівненського повіту склеп XVI ст. Зроблено припущення, що він належав представнику родини Чаплічей, колишнім власникам Шпанова¹⁰.

Федір Штейнгель не лише займався археологічними розкопками для поповнення колекції музею, але й прагнув поширити набуті знання про Волинь далеко за межами краю. З метою популяризації знань та ознайомлення громадськості з діяльністю Городоцького музею він за допомогою М. Біляшівського розміщував інформацію про результати розкопок, а також діяльність музею у популярних журналах: «Київська старовина» і «Археологічний літопис Південної Росії».

В перший рік існування музею завдяки спільним зусиллям барона Штейнгеля, М. Біляшівського, В. Мошкова, А. Матвєєва, С. Яремича, Н. Врангеля, графині Б. Толстой вдалося закласти основу, заповнивши знахідками одну з кімнат, що були відведені під музей¹¹. За цей час було зібрано 950 експонатів (не рахуючи експонатів природничого відділу, для яких було вирішено вести особливу реєстрацію), з них в географічний відділ надійшло 354 одиниці, антропологічний — 16, археологічний — 103, етнографічний — 252, бібліотеку — 179, а також 46 предметів, виділених окремо, бо на той час вони не увійшли в жодний з відділів¹². Інформація про підсумки роботи музею за перший рік друкувалася в журналах «Історичний вісник», «Київська старовина», що

⁸ *Баженов Л.* Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 78.

⁹ *Миронець Н.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 66.

¹⁰ *Лазаревский О.* Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 15.

¹¹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года / Сост. Н. Беляшевский. — Варшава, 1898 г. — С. 1, 2.

¹² Там само.

свідчить про інтерес наукової громадськості до подібних закладів¹³. Як значається в «Київській старовині», особливо вдалим на знахідки виявилися матеріали етнографічного відділу: в місті Славута було знайдено таку цікаву річ, як «Вертеп» для п'єси «Цар Ірод». Текст та музику до нього записав В. Мошков¹⁴.

Розкопки продовжилися й надалі. У 1898 р. у фруктовому саду в маєтку Городок було розкопано стоянку та майстерні неолітичної. Речі знаходилися на незначній глибині, але, як не дивно, збереглося їх багато. Серед них були: відбійники, ядрища, кремневі скребки, ножі, списи, кам'яні шліфовані знаряддя, шматки рогів і кістки лося та інших тварин зі слідами обробки, багато черепків від посудів. Загалом за 1898-й р. було знайдено більше 100 предметів, які потрапили у новостворений музей¹⁵.

Наприкінці цього року Ф.Штейнгель з метою поповнення антропологічного і археологічного відділів здійснив розкопки біля селища Студінки Ровенського повіту. Досліджений могильник розташовувався на височині і складався приблизно з двадцяти курганів, частина яких була знищена місцевими колоністами. Було розкопано та досліджено п'ять з них, які належали слов'янській культурі доби язичництва. У доволі глибоких ямах були знайдені одинарні, а подекуди подвійні домовини. За бідним інвентарним похованням, серед якого переважали залишки посуду, небагаті прикраси у вигляді мідних кілець та сережок, частини заліза та орнаментованої кістки можна зробити висновок, що похований тут був переважно простий людина¹⁶.

Підсумовуючи зроблену за два роки існування музею роботу, барон Штейнгель писав: «Становище, в якому тепер знаходиться музей, з вірогідністю показало усю необхідність такого роду установ в нашій провінції... Невеликим відображенням цього руху є те співчуття місцевого товариства, з яким воно поставилося до задач музею, що відобразилося в пожертвах музею різних предметів, відвідинах музею і запитах, з якими зверталися в музей деякі особи. Все це слугує запорукою подальшого розвитку музею. Окрім місцевого інтересу, музей звернув на себе увагу й за межами Волині: багато видань, як столичних, так і провінційних, з приводу минулорічного звіту надали вповні схвальні відгуки про програму музею, деякі учені товариства надіслали в дар музею свої видання. Сприяв музей також й науковому вивченню краю, що виявилось головним чином у збиранні природно-історичних колекцій і здійсненні архео-

¹³ Городецкий музей Волынской губернии // Исторический вестник. — 1898 г. — Т. LXXI. — С. 1072–1073; Лазаревский О. Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 13–17.

¹⁴ Лазаревский О. Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 16.

¹⁵ Исследование стоянки и мастерской каменного века в с. Городок, Ровенского уезда Волынской губернии // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 28, 29.

¹⁶ Там само. — С. 29.

логічних досліджень, не говорячи вже про те, що завдяки існуванню музею збережено від загибелі багато археографічного і археологічного матеріалу»¹⁷.

Якщо на 25 листопада 1897 р. музей займав одну кімнату, то за рік кімнат стало дві. Власник подбав про добробут та упорядкування установи: було закуплено спеціальні меблі, запрошено людину для завідування музейною колекцією¹⁸.

Протягом другого року існування (25 листопада 1897 — 25 листопада 1898 р.) до музею потрапило 1795 нових експонатів. Серед них найбільша кількість припадала на природничий відділ — 105, переважна більшість яких складала зоологічний матеріал¹⁹. Саме за цей рік музей пережив найбільший розвиток, що пояснювалося залученням для роботи над поповненням колекції досвідчених вчених. Так, влітку 1898 р. в Городок було запрошено лаборанта Зоологічного кабінету Варшавського університету К. Кульвеца, який протягом місяця займався зібрання ентомологічної колекції, а також впорядкуванням вже існуючої колекції з природничої історії. У роботі в цій галузі приймали також участь А. Мордвілко, В. Кульвець, граф Б.Г. Толстой, а також особисто барон Ф. Штейнгель²⁰. Інші 744 експонати розподілилися таким чином: географічний відділ — 148, антропологічний — 8, археологічний — 350, етнографічний — 18, бібліотека — 220²¹.

Археологічні розкопки, які поповнювали переважно однойменний відділ музею, не в повній мірі задовольняли його потреби. Тому власник розробив і провів так звані екскурсії по Волинському краю. Вони, як правило, тривали не один день, прийняти в них участь запрошували відомих науковців, а також вчителів Городоцької школи. На чолі кожної секції ставилася відповідальна особа, яка очолювала її під час екскурсії. Матеріали, отримані під час подібних поїздок неодмінно потрапляли до музею. Першу пробну екскурсію було проведено в липні 1899 р. В ній взяли участь такі вчені-археологи, як І. Абрамов, Є. Корилович*, етнографи — В. Мошков, Ю. Жалковський, С. Анікін, Л. Фельдман, ботаніки — барон Д. Врангель, М. Голополосов, Ю. Мошков, зоологи — А. Мордвілка, Н. Мошков²². Очолив екскурсію особисто барон Штейнгель. Крім дослідницької роботи в різних напрямках, екскурсії виконували учбову функцію, адже до їхньої роботи долучалися студенти Університету Св. Володимира²³.

¹⁷ Отчет Городецкого музея Вольнской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года / Сост. Н. Беляшевский. — К., 1899. — С. 1–2.

¹⁸ Там само. — С. 2.

¹⁹ Там само. — С. 2, 3.

²⁰ Там само. — С. 2.

²¹ Там само.

* Скоріше за все, автор помилився у написанні прізвища. Мається на увазі Є. Корнілович, що чітко видно з листів останнього до М. Біляшівського. Див.: ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 1183–1192.

²² Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 40.

²³ Непомнящий Г. Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського наукового краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: Журфонд, 1994. — Т. 15. — С. 171.

Експедиція охопила частину Рівненського і Луцького повітів. Були досліджені наступні населені пункти: Пересопниця, Белев, Жуков, Клевань, Деражно, Степань, Корость, Крічільськ, Немовічі, Городець, Великі Цепцевичі, Бережниця, Кураж, Орваніца, Бересть, Домбровіца, Селець, Лютинськ, Висоцьк, Речіца, Удріцк²⁴.

Під час експедиції збиралися природно-історичні колекції, здійснювалося фотографування місцевості, пам'яток старовини, головним чином старовинних будівель, типажів місцевих жителів, вуличних сцен. Були зняті плани городищ в селах Белев, Городець, Крічільськ, Степань. На цих городищах проведені розкопки, під час яких біля Крічільська були знайдені зразки залізного наконечника списа і бойової сокири князівської епохи, а також велика кількість поховань²⁵. На лівому березі річки Горині між Лютинськом і Висоцьком знайдена стоянка кам'яного віку.

Перша пробна експедиція тривала 14 днів. За цей час було здійснено розкопки 15 курганів, зроблено 75 негативів, поповнилася колекція комах та рослин краю²⁶. Барон Штейнгель був прогресивною людиною і намагався застосовувати під час наукових досліджень найновіші на той час методи збору та обробки історичного матеріалу. Тому, крім вище перерахованих досягнень, під час цієї експедиції був застосований фонограф, який допоміг дослідникам записати для історії народні пісні поширені у Волинському регіоні²⁷. Треба зауважити, що це був не перший випадок його використання Федором Рудольфовичем.

Дослідник історії фольклористики Б. Луканюк вважає, що саме бароном Штейнгелем вперше для запису фольклорного матеріалу було використано фонограф. Доказом цього може також слугувати лист із Варшави до Ф. Штейнгеля від 6 серпня 1897 р.: «Сьогодні я був у Герляха й детально розглянув усі фонографи, що є в нього у продажу... для Ваших цілей, мені здається, зручніше за все графофон Едісона в 140 рублів»²⁸. Микола Біляшівський з цього приводу зазначав: «Як тільки що появились фонографи, Федір Рудольфович придбав фонографа для музею й почав записувати народні пісні»²⁹.

Перший запис відбувся в селі Городок в липні 1898 р., коли Ф. Штейнгелю на фонограф вдалося записати обжинкову пісню у виконанні жіночого гурту³⁰.

²⁴ Исследования и раскопки. Экспедиция от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 213.

²⁵ Там само. — С. 214.

²⁶ Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 41.

²⁷ Исследования и раскопки. Экспедиция от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель. // Археологическая летопись Южной России.— К., 1899. — Т. 1. — С. 213.

²⁸ Институт рукопису НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 210, арк. 1, 4 зв.

²⁹ Там само, ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 47.

³⁰ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Рівне: Перспектива, 2003. — Вип. IV. — С. 29; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. — К., 1899. — С. 29.

Цей запис за словами Б. Луканюка «фактично відкрив фонографічну еру в Україні та підніс до рангу абсолютного піонера фонографування народної музики в ній аж ніяк не музиканта-фольклориста, бодай дилетанта, котрим був хоч би той же В. Мошков, а зовсім так само, як і в інших країнах, діяча суміжної галузі, у даному випадку великого ентузіаста краєзнавства Ф. Штейнгеля»³¹. Восени цього ж року барон зробив другий фонозапис напівнародної пісні «Ой, у полі озерецько». Тоді ж на трьох різних валиках було записано твори «Ой, зійшла зора вечерова, та над Почаєвом стала», «Життя моє, життя моє біднеє», «Побажання господарям» у виконанні сліпого лірника з селища Степань³².

Протягом 1897–1898 рр. в етнографічному відділі було записано 12 фонографічних валиків із творами музичного мистецтва, притаманних саме Волинському краю. Ці досліди в основному були вдалими, тому було вирішено продовжити практикувати записи, але вже в більш широких розмірах³³.

На думку Б. Луканюка, Федір Штейнгель одразу перейшов від елементарних випробувань фонографа до надскладного для безпосередньо слухового нотного запису — вокально-інструментальної музики народних професіоналів. У цій сфері він випередив не тільки запис співу, зроблений Є. Ліньовою у 1903 році, але й О. Бородая та О. Сластіона³⁴.

У 1899 році голова Археологічного товариства графиня П. Уварова здійснила подорож в Чернігівську губернію, не оминувши й Волині. Першу зупинку вона зробила в с. Городок в маєтку барона Штейнгеля. Описуючи відвідини графинею Городка, М. Біляшівський в «Археологічному літописі Південної Росії» писав: «Оглянувши музей, графиня Уварова звернула головну увагу на відділ “Збірників історико-географічних матеріалів”, де між іншим зібрано доволі велику підбірку фотографій видів Волині і зніmkів з різноманітних пам’ятників старовини. Окрім занять в музеї, графиня Уварова приймала діяльну участь в розкопках курганів, підготовлених до її приїзду бароном Штейнгелем поблизу Городка, у с. Рогачева. Тут графиня наочно познайомилася з характером поховань у волинських курганах»³⁵.

³¹ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей. — С. 29–30.

³² Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 69; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. — К., 1899. — С. 29.

³³ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. / Сост. Н. Беляшевский. — К., 1899. — С. 29–30.

³⁴ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 69.

³⁵ Біляшівський М. Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 214.

Друга екскурсія з метою вивчення краю відбулася вже наступного 1900 р. В Інституті рукопису зберігається її проект, написаний рукою барона Штейнгеля і надісланий М. Біляшівському для ознайомлення³⁶. За проектом екскурсія повинна була розпочатися 15 червня. Планувалася робота наступних секцій: історії, археології, етнографії, ботаніки, зоології та геології. Біля палеонтології та мінералогії було поставлено знак запитання, певно на той час питання участі в цій секції не було вирішено. Передбачалося задіяти 12 осіб, для зручності учасників їм назустріч в Житомир планувалося вислати 5 підвод (4 для екскурсантів і 1 для речей). Ясна річ, що ці підводи, як і всі інші матеріальні витрати, Федір Рудольфович оплачував з власної кишені. Описуючи маршрут майбутньої події, він зазначав, що запланований шлях в обидва боки вдасться подолати приблизно за 15–20 днів, проїхавши при цьому в обидва боки 302 версти. Планувалося, що по закінченню подорожі кожна з секцій надасть короткий звіт про свою роботу, а також передасть всі зібрані матеріали³⁷.

В «Археологічному літописі Південної Волині» за 1900-й рік в рубриці «Дослідження і розкопки» була надрукована інформація про цю екскурсію, яка тривала місяць і закінчилася 10 липня (за старим стилем) 1900 року. Були досліджені Овручський і частково Новоград-Волинський повіти, загалом пройдено до 500 верст, що навіть перевищило цифри заплановані в проекті. Характер цієї екскурсії визначався як розвідки, які принесли багато користі³⁸.

До археологічної секції, яку очолив під час екскурсії Ф. Штейнгель, увійшли також І. Абрамов, Н. Рекс, Є. Корнілович. Учасникам секції вдалося зняти плани городищ в Іскорості, Ушомирі, Норинську, Топорищах. В усіх городищах, крім Ушомирського, були проведені розкопки, в результаті яких вдалося зібрати наступні предмети: кільця, прясліця, буси, черепки. Деякі предмети були куплені у місцевих селян, яким вони трапилися випадково під час відвідин городищ³⁹. Окрім цього, вченими була досліджена стоянка неолітичної епохи кам'яного віку на правому березі річки Норіна. Знайдена велика кількість кам'яних знарядь доповнилася купленими у відомого збирача Івана Книша, а також у торговця давниною в м. Овруч. В загальній кількості Городецький музей в результаті другої екскурсії поповнився 250 предметами кам'яного віку, які походили з 20-ти місцевостей Овручського повіту. Також були зроблені заміри окремих курганів, а деякі з них були нанесені на план⁴⁰.

До історичної секції увійшли: А. Матвеев, Я. Яроцкий, А. Яроцька, В. Нейкірх. Вони здійснили фотографування старовинних церков, іконостасів, городищ. В деяких місцевостях вчені отримали можливість працювати з архівним матеріалом. Цікаві в історичному відношенні плани місцевостей були зафото-

³⁶ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2580, арк. 1.

³⁷ Там само, спр. 2580, арк. 1, 1 зв., 2 зв.

³⁸ Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1900. — Т. II. — С. 163.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — С. 164.

графовані, деякі старовинні акти куплені чи подаровані музею. Велику увагу приділили вивченню руїн церкви Св. Василя в м. Овруч⁴¹.

Етнографічна секція (В. Мошков, І. Боговський) збирала пам'ятки матеріальної культури та фольклору, використовуючи іноді для збору інформації фонограф, а також здійснювала фотографування народних будівель та одягу. Для колекції музею було придбано 60 різноманітних предметів, серед яких різні частини народного костюму, вишивки та ін. В. Мошков мав намір вивчити зібраний матеріал і передати до історико-географічного відділу музею. Були зібрані також колекції з ботаніки, зоології, палеонтології та мінералогії. Загальна кількість фотографій, зроблених трьома секціями, сягала 250 одиниць⁴².

Незабаром Федір Рудольфович прийшов до висновку, що екскурсії є непрактичними з двох причин: по-перше, мандрівка 18–20 людей на возах коштувала чималу суму; по-друге, під час екскурсії було практично неможливо врахувати інтереси всіх секцій. Траплялося так, що одна з них вже дослідила місцевість і готова була рухатися далі, в той час як інша ще потребувала часу для більш глибокого дослідження. Незважаючи на те, що ці заходи, на думку барона, мали характер «розвідки» і повноцінно край не досліджували, вдалося зібрати для музею багато цікавих експонатів⁴³.

Отримані матеріали та попередні здобутки Ф. Штейнгеля лягли в основу його підсумкової праці «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.», видану окремою книгою у 1905 році⁴⁴.

Варто зазначити, що період діяльності музею з 1896 по 1900 рр. характеризувався активним розвитком, залученням до роботи видатних науковців. В цей час сформувався кістяк, який склав колекцію Городецького краєзнавчого музею. Після 1900 р. з музеєм припиняють співпрацю А. Матвеев, В. Мошком та М. Біляшівський⁴⁵. Останній звичайно не полишає Федора Рудольфовича остаточно, але отримавши посаду директора Київського музею давнини і мистецтв, зосереджує свою увагу на новому місці роботи. В Городецькому музеї він став бувати вкрай рідко, в основному консультуючи свого друга листовно. В історії закладу почався другий етап, який, за словами самого власника, характеризувався як період затишшя⁴⁶. Згадуючи цей відрізок свого життя в автобіографії, М. Біляшівський писав*: «Потім матеріальний стан Федора Рудольфовича

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 164, 165.

⁴³ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 6.

⁴⁴ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 67.

⁴⁵ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Вип. IV. — Рівне: Перспектива, 2003. — С. 36.

⁴⁶ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 9.

* Текст подається мовою оригіналу.

погіршав, він не міг вже так щедро підтримувати музей, як раніш, так і в мене стало менше вільного часу — я працював над улаштуванням Київського музею, і Городецький музей припинив швидкий зріст, але все ж таки робив своє діло — по збиранню матеріалу і як просвітна інституція»⁴⁷.

Незважаючи на зайнятість на новому місці роботи, М. Біляшівський продовжував активне листування з Ф. Штейнгелем, але безпосереднє керівництво взяв на себе барон, який, звичайно, дослухався до порад друга. У листі, датованому 29 березня 1902 р. барон писав: «Надсилаю тобі кошторис надісланої мені Дубенської колекції кам'яних знарядь... Я її купити всю не можу, найбільше рублів на 10. Ось я би просив тебе вказати ті номери, які ти вважаєш вартими»⁴⁸. З листа дізнаємося, що розкопки тривали й після активного періоду життя музею. Так, саме в цей час біля лікарні (ймовірніше мова йде про лікарню Св. Бориса побудовану на кошти Ф. Штейнгеля в Городку — *авт.*) мали місце нові археологічні знахідки⁴⁹. Вірогідно на них натрапили випадково, під час будівництва лікарні, але все-ж таки зберегли і дослідили.

На початку роботи планувалося щорічно звітувати про діяльність музею, але здійснити задум вдалося лише в перші два роки. Третій звіт був присвячений одразу шести рокам функціонування закладу: з 25 листопада 1898 р. по 25 листопада 1904 р. і є останнім подібним документом Городецького музею. Федір Рудольфович поділив ці роки на три періоди. Перший, який охоплював 1899–1900 рр. він вважав найдіяльнішим, адже саме в ці роки були здійснені екскурсії Волинською землею. Далі барон виділяє Другий період (1901–1903 рр.) — це час коли музей розвивався вельми пасивно та третій (1904 р.), який був присвячений переважно упорядкуванню і систематизації вже набутого за 6 років матеріалу⁵⁰.

В цей період музей займав уже п'ять кімнат. Ф. Штейнгель взявся за упорядкування музейних експонатів і звернувся до М. Біляшівського з проханням надіслати книги з археології та музейної справи, щоб отримати потрібний досвід⁵¹. Через рік для інвентаризації музейних експонатів в Городок була запрошена завідуюча обласним музеєм імені А. Поля А. Скриленко, яка виконала цю роботу восени 1904 р.⁵² В листі до М. Біляшівського Ф. Штейнгель писав: «Я дуже задоволений, що нарешті музей приведено в порядок, все записано і музей отримав цілком пристойний вигляд. Ми замовили багато полиць, столів і вітрин, дуже простих і дешевих, і вийшло гарно і добре. За кількістю номерів музей збільшився вдвічі проти останнього звіту (вірогідніше мається на увазі другий звіт музею — *авт.*), а за зовнішнім виглядом його тепер

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 48.

⁴⁸ Там само, спр. 2181, арк. 1–1 зв.

⁴⁹ Там само, арк. 2.

⁵⁰ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 5.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2184., арк. 1 зв., 2.

⁵² Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 10.

й пізнати не можна...»⁵³. Але поряд з цим барон скаржився Біляшівському на роботу А. Скриленко: «З Антоніною Антонівною ми весь час працювали разом і взагалі сходилися. Вона — чудовий робітник і справлялася з задачею дуже добре. Але в багатьох принципових питаннях ми не сходилися, так як я відстоював заведений тобою порядок, а вона не завжди з цим погоджувалася (ну, звичайно, робила так як я бажав); сама вона зовсім не розуміє суворо обласний характер музею (тобто головної його мети); потім вона зовсім не розуміє значення “збірників географії” і якщо б їй дозволити, звалила б все в одну купу під одним номером»⁵⁴. Така робота не могла нічим статися у пригоді не лише майбутнім дослідникам, але й шкодила музею. Тому Федір Рудольфович змушений був разом з учнем почати перевірку такої роботи, виправляючи помилки, внесені завідуючою⁵⁵.

В цей час барон планував надрукувати докладний каталог музею і повідомляв М. Біляшівського, що все необхідне для його появи А. Скриленко вже зробила. Негативи фотографій, що зберігалися в Городоцькому музеї, були приведені нею в порядок і нараховували на 8 вересня 1904 р. 888 одиниць, не рахуючи природничого відділу, де каталог до негативів барон готував самостійно, як і щоденники розкопок⁵⁶.

Згідно третього звіту, датованого 25 листопада 1898 — 25 листопада 1904 рр., в музей надійшло: в географічний відділ — 681 експонат, з них 18 карт і планів, 77 історико-географічних збірників, 1 картина, 583 негатива фотографій, 2 альбоми; антропологічний — 46 експонатів; в археологічний відділ — 1029 експонатів, з них 606 — неолітичної епохи, 115 — з курганів, 71 — з пробних розкопок городищ, 17 предметів з Мстиславового храму, 99 предметів були знайдені випадково, 121 — предмети, датовані XVII–XIX ст.; нумізмати́чний і сфрагістичний відділ поповнився 61 експонатом, з них монет — 52, марок — 4, печаток — 3, відтисків печаток — 2; етнографічний відділ — 140 номерів, а також 2 етнографічні валики з 6-ма записами. За означений період бібліотека поповнилася 50 рукописами та 13 стародруками⁵⁷. В кінцевому підсумку за 6 років вдалося поповнити музейну колекцію, за приблизними підрахунками, 2022 новими експонатами.

Отже, за час існування музею було випущено три звіти, які хронологічно охоплювали період з 1896 по 1904 рр. Щоб ознайомити широку громадськість з діяльністю установи Федір Рудольфович розсилав звіти в університети Російської імперії, Луцьке, Острозьке, Володимирське братства, а також у такі відомі на той час видання як то: «Київська старовина», «Новий час», «Вісник Європи»,

⁵³ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2185, арк. 1 зв.

⁵⁴ Там само, арк. 2–2 зв.

⁵⁵ Там само, спр. 2186, арк. 5.

⁵⁶ Там само, спр. 2185, арк. 4.

⁵⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 13, 24, 27, 47, 50, 57; ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2179, арк. 2 зв.

«Історичний вісник» тощо⁵⁸. За цей час музей відвідала велика кількість охочих познайомитися з історією Волинської землі. Але, на жаль, через те, що точна реєстрація відвідувачів не велася, неможливо встановити їх реальну кількість. Можна тільки додати, що заклад відвідували учні місцевих училищ, викладачі, духовні, світські і навіть військові особи⁵⁹.

Колекції Городоцького музею та бібліотеки привертала увагу тодішніх науковців, які користувалися його зібраннями під час написання своїх робіт. Федір Штейнгель зазначав, що за період з 1898 по 1904 рр. музейні експонати, колекції та матеріали стали у нагоді наступним особам: Архієпископ Волинський Модест отримав знімки Почаєвської лаври, які привернули його увагу під час відвідин музею, графиня П. Уварова зацікавилася фотографіями старовинних церков, Я. Яроцький використовував зібраний під час екскурсій матеріал і документи для написання своїх історичних нарисів, І. Абрамову сталися в нагоді знімки з негативів музею для написання статті «Край Тараса Бульби», член геологічного комітету П. Тутковський при складанні південно-західної частини 16-ї сторінки загальної карти Європейської Росії користувався музейною бібліотекою. Також систематично відвідував бібліотеку музею М. Біляшівський⁶⁰. З листування дізнаємося, що В. Мошков крім написання великої роботи з етнографії Волині планував велику доповідь з туманними картинками з негативів Городоцького музею у Варшавському «Товаристві філософії і права» під назвою «Етнографічні матеріали Городецького музею бар. Ф.Р.Ш.»⁶¹. Чи виступав він з цією доповіддю, нам невідомо, але сам факт говорить про надзвичайну вагу етнографічної колекції барона.

Звичайно, цей список не є вичерпним, його можна продовжити. Наприклад, О.Дейч в листі від 19 квітня 1912 р. писав, що восени в Києві планується створення нового театру, який за своїм стилем буде нагадувати театр барона Дризена в Санкт-Петербурзі. Серед організаторів був і Олександр Дейч. Одним з перших спектаклів планувався «Старовинний російський театр». Отже, він звертається до барона з проханням допомогти у постановці: «Через те, що у Вашому музеї є рішуче все, необхідне для постановки “Дії про царя Ірода” (тент, палатка, зразки костюмів та ін.). Я маю надію, що Ви не відмовите нам в люб’язності скористатися збереженими у Вас, цінними для нас матеріалами. Якщо Ви можете, будь-ласка, вишліть мені той випуск каталогу Вашого музею, в якому вміщені фотографії з “вертепу” і в який входить короткий перелік предметів і інвентарю, що стосується “дійства”»⁶².

⁵⁸ Міщук Г. Зібрання документів про створення музейної нумізматичної колекції Городоцького музею на Волині барона Ф.Р. Штейнгеля // Волинські історичні записки. — Т. 1. — Житомир, 2008. — С. 100.

⁵⁹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 11.

⁶⁰ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 10–11.

⁶¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2180, арк. 1 зв.–2.

⁶² Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 178, арк. 1.

У 1913 р. вже Ф. Сушинський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням дозволити використати «вертеп», який зберігався у музеї. На його прохання барон відповів позитивно, додавши, що всі музейні експонати, які цікавлять Сушинського, він може надати у користування. Єдина умова, яка ставилася була нескладною: в своїх роботах потрібно було вказувати, що використовувалися експонати Городоцького музею⁶³.

Музей був настільки відомим, що А. Шафранський присвятив йому свою брошуру, щось на зразок теперішнього путівника. Вона мала назву «Експурсія в село Городок Волинської губернії. Музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Отже, виходячи з її опису, станом на 1907 р. музей розміщувався в одноповерховій будівлі на території маєтку барона Штейнгеля в с. Городок. Для нього було відведено 5 кімнат середнього розміру⁶⁴. В першій від входу кімнаті знаходилася канцелярія та бібліотека. На столі лежала книга для запису відвідувачів, а також реєструвалися нові предмети, які потрапляли до музею. В кімнаті поряд з бібліотекою розміщувався відділ антропологічний і археологічний. Він вмщував декілька наборів кременевих знарядь, залишки кісток мамонта, людські черепи і кістки, тобто всі ті знахідки, які були добуті під час археологічних розкопок та екскурсій, організованих безпосередньо Федором Штейнгелем⁶⁵. В другій кімнаті ліворуч від бібліотеки розміщувався етнографічний відділ, де на манекенах було представлено селянське вбрання, переважно поліське та багато іншого. Праворуч від бібліотеки розміщувалося ще дві кімнати. В першій розміщувався природничий відділ, який знайомив відвідувачів з представниками тваринного світу Волині. Тут також знаходилася багата колекція мінералів краю. В останній, п'ятій кімнаті розташовувався відділ географічний і церковний. Описуючи географічну складову відділу Шафранський писав: «Відділ географічний зберігається у великій шафі, де в 12 ящиках, за числом волинських повітів, розташовані негативи і різноманітні письмові матеріали відносно декількох сотень рідних сіл та містечок; вельми приємно, скажемо з досвіду, зустріти тут хоч дві, три строчки про свою яку-небудь Іванівку чи Борщовку»⁶⁶. Насамкінець, Шафранський додає, що музей також мав колекцію фонографічних валиків з записаними колядками та малоросійськими і єврейськими піснями⁶⁷.

В 1908 році стався землетрус, що відчувався навіть у Києві. У приміщенні музею з'явилися великі тріщини, а стеля взагалі ледве не впала. Власник змушений був робити ремонт, який тривав й в наступному році. Ф. Штейнгель скаржився М. Біляшівському, що саме цей рік, коли музей знаходився не в кращому стані, видався особливо вдалим на відвідання. Саме тоді в Житомирі, завдяки ентузіастам-любителям, які віддавали зароблені кошти та свій час на музейну справу, було відновлено Товариство дослідників Волині⁶⁸. «Поки в них

⁶³ ІР НБУВ, ф. III, оп. 1, спр. 11198, арк. 1, 2.

⁶⁴ *Шафранский А.* Экспурсия в с.Городок Волинской губернии. Музей барона Ф.Р. Штейнгель (из уроков отчизноведения). — Кременец, 1907. — С. 5.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. — С. 6.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2194, арк. 3 зв., 4.

багатий відділ геологічний і ботанічний, є, звісно, і інші відділи. Приміщення для музею в них жахливе, а головне в них багато не записано. Всі головні діячі Волинського товариства екскурсували в цьому році і усі вони були в Городку. Дуже цікавилися музеєм, багато запозичили» — писав Ф. Штейнгель в листі до М. Біляшівського⁶⁹. Цей факт ще раз доводить необхідність такої установи в Україні, зокрема на Волині. Її робота, яка була поставлена на вищий рівень Ф. Штейнгелем, звичайно не без вагомої допомоги М. Біляшівського, слугувала прикладом під час відновлення роботи Житомирського товариства.

Також у період затишшя 1906–1916 рр. М.Ф. Біляшівський проводив етнографічні спостереження, записував пісні, перекази, легенди, місцеві говірки для укладання окремого словника, досліджував фольклор⁷⁰. За час плідної роботи вченому вдалося зібрати 210 зразків пісень, які нині зберігаються в архівах Санкт-Петербурга⁷¹. В цей час з документами музею працював І. Абрамов, який у 1915 р. робив копію з фольклорно-етнографічних матеріалів⁷².

У звіті про діяльність Товариства дослідників Волині станом на 31 грудня 1913 р. у списку почесних членів поряд з такими відомими дослідниками як Волков Ф., Де-Шодуар І., Кримський А., Тутковський П., Фотинський О., Шахматов А., Яроцький Я. та ін. значиться прізвище Штейнгеля Федора Рудольфовича⁷³. Поряд з цим він був заступником голови Українського наукового товариства в Києві⁷⁴. Барон не лише входив до наукової еліти кінця ХІХ — поч. ХХ ст., але й брав активну участь у науковому житті Волині.

Поряд із науковою роботою, Ф.Штейнгель велику увагу приділяв формуванню бібліотеки при музеї, яка складалася з відділів рукописів, стародруків та книг пізнішого часу. Бібліотека налічувала сотні томів, за допомогою яких бажаючий міг вивчати історію Волині від давнини до початку ХХ ст.

Рукописний відділ складався з метричних, інвентарних, родових, сімейних, судових книг, дипломів про дворянство, описів парафій, храмів, костельів тощо. В бібліотеці зберігалися місцеві архіви з документами ХVІІ–ХІХ ст. Рукописні матеріали, зокрема, були представлені архівом археолога Я. Волошинського й

⁶⁹ Там само, арк. 4–4 зв.

⁷⁰ Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 63.

⁷¹ Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 12.

⁷² Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 63.

⁷³ Список почетных и действительных членов общества исследователей Волыни (31 декабря 1913 г.) // Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 г. — 1915. — С. LVII; Личный состав Общества исследователей Волыни к 1-му января 1912 года // Труды Общества Исследователей Волыни. — 1915. — Т. VII. — С. XXII.

⁷⁴ Миронець Н. Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля // Наукові праці НБУВ. — К., 2004. — Випуск 13. — С. 324.

роду Макаровичів (1684–1857 рр.), етнографічними матеріалами Я. Павловського, кількома тисячами документів, що стосувалися м. Чуднова⁷⁵.

Серед стародруків варто назвати такі книги як: «Євангеліє» (Вільно, 1644 р.), «Трефологій» (Львів, 1632 р.), «Апостол» (Львів, 1654 р.), «Мінея» (Київ, 1676 р.) та ін. стародруки, які були видані в Почаєві, Варшаві, Львові у XVII–XVIII ст.⁷⁶

Також існував відділ місцевої періодики, який мав такі відомі на той час видання як: «Волинські губернські відомості», «Волинські єпархіальні відомості», «Волинь», «Почаївський листок», «Археологічний літопис Південної Росії», «Відомості Кирило-Мефодіївського товариства».

В Городоцькому музеї існувала неписана традиція: вчені, які знали про цю установу і бажали її підтримати, надсилали для поповнення музейної бібліотеки свої праці. Певну кількість книг передав музею професор Київського університету В. Антонович, професор Варшавського університету Ф. Леонтович, етнограф та історик О. Левицький⁷⁷, П. Тутківський, С. Гамченко, М. Теодорович⁷⁸. Відомо, що Федір Штейнгель був особисто знайомий з Михайлом Грушевським, який також не залишився осторонь формування бібліотечного фонду, на потреби останнього він надіслав відтиск своєї статті про Волинь, яка була надрукована в журналі «Киевская старина»⁷⁹.

Барон Штейнгель переписувався із співробітниками бібліотек Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Житомира з питання придбання нової літератури. Таким чином, сюди надходили видання з 70 центрів колишньої Російської імперії, а також з Польщі.

Окрім археології та музейної справи, Федір Рудольфович у наукових колах був відомий як ентомолог, адже займався дослідженням процесу травлення в певного роду комах. Результати він виклав у науковій праці «О принятии пищи у р. *Tabanus*». На зоологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі 1901 р. його робота була високо оцінена такими вченими, як Холодковський, Кулагін, Комаров⁸⁰. Ф. Штейнгель виклав враження від з'їзду у листах до двох найрідніших людей: М. Біляшівського та дружини Віри Миколаївни. В першому він писав: «З'їзд мені дуже багато дав; я познайомився з багатьма зоологами і взагалі природо-

⁷⁵ Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. — Випуск 1. — 1996. — С. 14.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 78.

⁷⁹ Хведась А. Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М. Грушевський // Наукові записки Острозької академії. — Т. 1. — Ч. 2. — Острог: Острозька академія — 1998. — С. 65.

⁸⁰ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 65–66.

знавцями зав'язав відносини, та й сама процедура з'їзду для мене була новинкою. Гадаю й на з'їзд археологічний в Харкові поїхати»⁸¹. А в листі до дружини барон писав наступне: «З'їзд мені масу дас: все нове, цікаве; я весь поринув у зоологію, в цей світ науки, членом якої я вперше свідомо себе відчув. Я познайомився з професором Холодковським, Фаусеком, Кулагіним і багатьма іншими і знайомства все продовжуються; уяви собі моє здивування, коли ці відомі професори при першій ж назві мого прізвища зараз говорять: “а це Ви, який писали про прийняття їжі у комах” чи “це Ви писали про рід *Tabanus*” А Кулагін навіть спеціально цікавився моїми висновками і досліджуючи теж питання у комара прохав мене подивитися... Холодковський висловив радість, що я перший з росіян взявся за зовсім ще не досліджених кокцид і запропонував мені передати увесь зібраний ним з цього питання матеріал»⁸².

Збиральницька робота Штейнгеля в цьому напрямку дала непогані результати. Про високий рівень науково-дослідної роботи свідчить такий факт: на прохання Зоологічного музею Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі барон Штейнгель та інші ентомологи, які співробітничали з музеєм, уклали спеціальну інструкцію, в якій в якій викладалися основні положення, методи і правила під час збирання та збереження ентомологічних колекцій⁸³.

Керівництво Університету Св. Володимира теж високо цінувало зоологічні колекції Городоцького музею⁸⁴. У 1915 р. А. Ксенопольський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням «про можливість розміщення у Вашої Світлості на вегетативний сезон поточного року одного з студентів- практикантів Бюро, з метою виробництва деяких ентомологічних досліджень і спостережень»⁸⁵.

Городецький музей як науковий осередок отримав визнання серед наукової еліти, а тому привертая увагу молодих дослідників з усіх куточків Російської імперії та поза її межами. Одним зі свідчень цього є лист від агронома-дослідника, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В листі О. Герман повідомляв, що здав дипломні іспити в Ризькому політехнічному інституті на агрономічному відділенні і далі мав написати письмову роботу по сільському господарству: «для чого мені і необхідно зібрати дані на практиці. Мені було б дуже і дуже приємно якщо б Ви, вельмишановний пане барон, дозволили б мені приїхати до Вас в маєток на декілька днів для збирання даних, тим паче, що Ваше ім'я користується великою повагою у деяких з наших німецьких професорів»⁸⁶.

⁸¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2179, арк. 2.

⁸² Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 43, арк. 4–5.

⁸³ *Миронець Н.* Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля // Наукові праці НБУВ. — К., 2004. — Випуск 13. — С. 322.

⁸⁴ *Миронець Н.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 66.

⁸⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 201, арк. 1.

⁸⁶ Там само, спр. 130, арк. 1.

В особистому фонді Штейнгеля збереглися його записні книжки, серед яких особливо виділяється записник під № 4, який присвячений спостереженню за погодою 1901–1903 рр. Отже, можемо констатувати той факт, що барон, окрім вищезазначених галузей знань, цікавився також метеорологією⁸⁷.

Високо оцінюючи роботу Городоцького музею як наукового осередку Волині кінця XIX — поч. XX ст. Т. Шахрай у статті «Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру» відмічає: «Надбання музею стали відомими у світі. Про унікальні пам'ятки Волині було повідомлено англійською і французькою мовами в зарубіжних виданнях. В англійському журналі з мистецтва «Studio» (1912 р.), яким було видано чотири томи спеціальних додатків про мистецтво народів Європи, вміщено нарис про художні ремесла України зі 155 ілюстраціями, куди ввійшли й вироби з Волині, підготовлені М. Біляшівським»⁸⁸.

Л. Баженов відзначав демократизм у побудові Городоцького музею та широкі наукові можливості, які він надавав вченим, які співпрацювали з закладом. Він підкреслював, що новації, які існували тут пізніше, були впроваджені М. Біляшівським в роботу очолюваного ним Київського міського художньо-промислового музею⁸⁹.

На жаль, доля Городоцького музею склалася досить трагічно. Згадуючи цей період свого життя М. Біляшівський писав: «Так тяглося до 1915 року, коли із-за паніки, яка сталася від наступу німців, Федір Рудольфович евакував музей на Кубань в с. Хуторок — маєток брата. Маєток цей під-час революції було спалено і весь музей пропав. Особливо жалко збірок археологічних — з стоянок палеоліта і неоліта в с. Городку, архива з часів польського повстання 1863 р., який я перетяг з поліцейської управи в Рівному, та фотографічного архива, в якому було багатько кліше, ще не надрукованих»⁹⁰. Згадки про долю музею знаходимо також у листуванні М. Біляшівського та Ф. Штейнгеля. В листі від 26 лютого 1922 р. Федір Штейнгель писав з Берліна: «Від музею як частини перевезеної в Київ, так і частини, перевезеної на Кавказ, нічого не залишилось!»⁹¹.

Так, дійсно, більшість експонатів було втрачено, але все-таки дещо залишилося. Г. Непомнящий в одній з перших статей присвячених Городоцькому музею пише, що Марія Штейнгель (дочка брата Федора Штейнгеля Володимира та Варвари Трубецької — *авт.*), яка проживала недалеко від Армавіра у маєтку «Хуторок» у своїх мемуарах лише епізодично згадує про барона Федора Штейнгеля з чого можна зробити висновок, що вона майже нічого не знала про

⁸⁷ Там само, спр. 741.

⁸⁸ Шахрай Т. Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2007. — Випуск 1. — С. 179.

⁸⁹ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшччя (XIX — поч. XX ст.): Монографія. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. — С. 21.

⁹⁰ ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 8, арк. 48.

⁹¹ Там само, спр. 2196, арк. 1.

нього і навряд чи музей був переправлений саме в цей маєток, інакше Трубецька б знала про це. А. Гнатюк у своїй роботі висловлює думку, що частина експонатів була переправлена на Кавказ, але у маєток «Туїшко» неподалік від Туапсе⁹², де жив дядько барона Максим Васильович Штейнгель з яким племінник підтримував тісні стосунки. Можливо, якась частина туди й потрапила, адже, як ми пересвідчилися раніше, про це в листі до М. Біляшівського пише сам Федір Рудольфович. Але це були далеко не всі експонати. Наприклад, у червні 1919 р. Зоологічний музей Київського університету в особі асистента Б. Домбровського, надав Миколі Біляшівському розписку, в якій підтверджував отримання 19 банок і пляшечок з зоологічним матеріалом з колекції Штейнгеля⁹³. Г. Непомнящий висуває припущення, що багатий етнографічний відділ музею М. Біляшівський долучив до збірок Київського музею старожитностей і мистецтва, директором якого на той час був⁹⁴. Старожили Городка свідчили, що в 20–30-х рр. інші матеріали, що залишилися в музеї, барон Штейнгель передав польським дослідникам, зокрема археологові Савицькому⁹⁵.

Фонди колишньої багатой бібліотеки барона Штейнгеля є досить розпорошеними, але вони все-таки не зникли безслідно. Так, збереглася частина старовинних книг з Городоцького музею, яку дослідники віднайшли в Державному архіві Рівненської області. Частина особистої бібліотеки барона зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у відділі бібліотечних зібрань на історичних колекцій. За свідченнями старожилів Городка, невелика частина бібліотеки, яка була зібрана вже після революції і невдовзі перетворена в народну читальню «Рідна хата», була знищена місцевим населенням, коли в 1939 р. барон з дружиною Олександрою Вільгельмівною і сином Федором емігрували до Німеччини⁹⁶.

Підсумовуючи сказане, треба додати, що здобутки Федора Рудольфовича Штейнгеля в різних галузях науки, так само як і його широка меценатська та політична діяльність у радянську епоху, замовчувалися. Поодинокі статті, присвячені життю та діяльності барона Штейнгеля, з'явилися лише починаючи з 1989 р., проте й зараз його ім'я мало відоме широкій громадськості.

⁹² *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173.

⁹³ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 214, арк. 1.

⁹⁴ *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173–174.

HORODOK MUSEUM AS CENTER FOR OF SCIENCE AND CULTURE IN VOLYN REGION

The article devoted to establishment and activity of Horodok Museum as scientific institution of history and culture of Volyn region. The author examines how the museum exposition was increased. The major attention paid to archaeological excavations and “excursions” organized by Fedir Steinheil. The author analyzed Fedir Steinheil’s contribution to development of archeology, zoology, meteorology and museology. It was found that museum collections were used by M. Biliashivs’kyi, Ia. Iarots’kyi, V. Moshkov, P. Tutkovs’kyi, I. Abramov and other scholars.

Keywords: *Horodok Museum, Fedir Steinheil, Mykola Biliashivs’kyi, archaeological excavations, excursions, phonograph, Institute of manuscripts, Volyn.*